

11. Cāhiliye Dönemi Arap Şiirinde Hikmet Anlayışı: Putperest, Hristiyan ve Hanif Şairler Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ¹

Mahfuz OKUYAN ²

APA: Okuyan, M. (2026). Cāhiliye Dönemi Arap Şiirinde Hikmet Anlayışı: Putperest, Hristiyan ve Hanif Şairler Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (51), 158-175. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19462259>

Öz

Bu çalışma, İslâm öncesi Arap edebiyatında Cāhiliye dönemi putperest, Hristiyan ve Hanif şairlerin şiirlerinde yer alan hikmet anlayışını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Cāhiliye dönemi, genellikle dinî ve ahlâkî düşünceden yoksun bir dönem olarak tasvir edilse de gerçekte farklı inanç sistemlerinin bir arada var olduğu ve bu çeşitliliğin edebî metinlere de yansıdığı bir kültürel ortamı temsil etmektedir. Bu bağlamda hikmet kavramı, şairlerin mensup oldukları inanç yapısına bağlı olarak farklı anlam alanları içinde ele alınmıştır. Putperest şairlerin şiirlerinde hikmet, çoğunlukla hayat tecrübesi, savaş deneyimi, kabile ahlâkı, cesaret, sabır ve onur gibi dünyevî değerler etrafında şekillenmiştir. Buna karşılık Hristiyan şairlerde hikmet anlayışının daha belirgin bir dinî muhteva kazandığı; ölüm, kader, ilâhî takdir, âhret bilinci ve dünyanın geçiciliği gibi temaların ön plana çıktığı görülmektedir. Hanif şairlerin şiirlerinde ise tevhid inancı, ilâhî iradeye teslimiyet, insanın fâniliği ve varoluşun anlamı gibi daha metafizik boyutlu hikmet unsurları dikkat çekmektedir. Bu çalışma, söz konusu üç farklı inanç çevresine mensup şairlerin şiirlerinde yer alan hikmet unsurlarını analiz ederek, hikmet anlayışının ortak ve ayrışan yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Elde edilen bulgular, hikmet temasının Cāhiliye toplumunda yalnızca ahlâkî bir söylem olmadığını; aynı zamanda dönemin dinî ve kültürel çoğulculuğunu yansıtan önemli bir düşünce zemini sunduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Arap dili ve belâgati, Cāhiliye dönemi, hikmet, Arap şiiri, karşılaştırmalı edebiyat

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu makale "Klasik Arap Şiirinde İlâhî Muhâbbet" isimli doktora tezi çalışması kapsamında üretilmiştir.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı - Turnitin / İthenticate / İntihal, Oran: %22

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 10.01.2026-**Kabul Tarihi:** 08.04.2026-**Yayın Tarihi:** 09.04.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19462259>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati / Res. Asst, Mardin Artuklu University, Faculty of Theology Department of Arabic Language and Rhetoric (Mardin, Türkiye), **e-posta:** mahfuzokuyan@artuklu.edu.tr **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-3862-5754> **ROR ID:** <https://ror.org/0396cd675> **ISNI:** 0000 0004 0399 5891

The Concept of Wisdom in Jähiliyya-Period Arabic Poetry: A Comparative Study of Pagan, Christian, and Hanif Poets ³

Abstract

This study aims to examine the concept of wisdom (hikma) in the poetry of pagan, Christian, and Hanif poets of the Jähiliyya period in pre-Islamic Arabic literature from a comparative perspective. Although the Jähiliyya period is often portrayed as an era lacking religious and moral thought, it in fact represents a cultural environment in which diverse belief systems coexisted, a diversity that was also reflected in literary texts. In this context, the concept of wisdom is addressed within different semantic frameworks depending on the religious backgrounds of the poets. In the poetry of pagan poets, wisdom is generally shaped around worldly values such as life experience, warfare, tribal ethics, courage, patience, and honor. By contrast, in the poetry of Christian poets, wisdom acquires a more pronounced religious content, with themes such as death, destiny, divine decree, the afterlife, and the transience of the world coming to the fore. In the poetry of Hanif poets, however, more metaphysical dimensions of wisdom become prominent, including belief in divine unity (tawhid), submission to divine will, human mortality, and the meaning of existence. By analyzing the manifestations of wisdom in the poetry of poets belonging to these three different religious milieus, this study seeks to reveal both the shared and divergent aspects of the concept of wisdom. The findings demonstrate that wisdom in Jähiliyya society was not merely a moral discourse, but also constituted an important intellectual ground reflecting the religious and cultural pluralism of the period.

Keywords: Arabic language and Rhetoric, Jähiliyya period, wisdom (hikma), Arabic poetry, Comparative literature

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography. This article has been produced within the scope of the doctoral thesis titled " Divine Love in Classical Arabic Poetry ".

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticatge, Rate: %22

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 08.04.2026- **Acceptance Date:** 08.04.2026-

Publication Date: 09.04.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19462259>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

İslâmiyet'ten önce Arap edebiyatının en güçlü ve yaygın ifade alanı şiirdi. Şiir, Araplar için yalnızca bir sanat değil; aynı zamanda toplumun hafızasını taşıyan, tarihî olayları kaydeden ve kabilelerin onurunu muhafaza eden temel bir iletişim aracıydı. Hz. Ömer'e (r.a.) nispet edilen "Şiir, bir milletin sahip olabileceği en sağlam ilimdir" sözü, Câhiliye toplumunda şiirin üstlendiği bu işlevi özetlemektedir. Bu sebeple şair, kabilesinin sözcüsü, hafızası ve gerektiğinde savunucusu konumunda görülmüş; bir kabilede şairin yetişmesi önemli bir toplumsal kazanım olarak kabul edilmiştir.(Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, t.y., s. 108)

Bu dönemde şairler; kabile hayatı, kabileler arası mücadeleler, kahramanlık, aşk, ayrılık, medih ve mersiye gibi temaları şiirlerinde işlemiştir. Şiir dönemin dinî ve sosyal yaşantısını yansıtan bir vasıta olmuştur. Dolayısıyla câhiliye şiiri, sadece bir edebî metin olmanın ötesinde, aynı zamanda tarihî bir vesika niteliği taşımaktadır. Kenan Demirayak - Sadık Armutlu, *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2009), 74; M Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 13.

Câhiliye dönemi Arap toplumunda dinî hayat tek tip bir yapı arz etmemekte, farklı inanç sistemleri bir arada varlık göstermekteydi. Putperest inançlar yaygın olmakla birlikte, Hristiyanlık ve Hanîflik gibi tek tanrılı inançlara yönelen gruplar da mevcuttu. Bu dinî çeşitlilik, dönemin edebî metinlerine, özellikle de şiire yansımış; şairlerin dünya tasavvuru, insan anlayışı ve ahlâkî değerlendirmeleri, mensup oldukları inanç çerçevesinde şekillenmiştir.(Hassan, 1954, s. 172)

Câhiliye şiirinde dinî muhtevalı ifadeler genellikle kasidelerin farklı bölümlerine serpiştirilmiş tekil beyitler hâlinde yer almakta; ölüm, kader, fânîlik ve hayat tecrübesi gibi temalar etrafında şekillenmektedir. Bununla birlikte, İslâmiyet'in doğuşundan hemen önceki dönemde, toplumda dinî ve ahlâkî bir arayışın belirginleştiği görülmektedir. Özellikle putperest inançlardan uzaklaşarak tevhîd düşüncesine yönelen Hanîf şairlerin şiirlerinde bu arayış, daha açık ve sistemli bir hikmet diliyle ifade edilmiştir.(Ali Muhammed nevfel, 1945, s. 18)

Arap Yarımadası'nın sert coğrafi şartları ve göçebe yaşam tarzı, Câhiliye şiirinin düşünce yapısını derinden etkilemiştir. Felsefî sistemlerden uzak olan bu toplumda hayat, çoğunlukla tecrübeye dayalı, pratik ve ibret merkezli bir bakış açısıyla değerlendirilmiş; bu yaklaşım şiirde "hikmet" kavramı etrafında somutlaşmıştır.(Ali Muhammed nevfel, 1945, s. 17) Putperest şairlerin şiirlerinde hikmet, daha çok savaş tecrübesi, kabile ahlâkı, cesaret, sabır ve onur gibi dünyevî değerler çerçevesinde ele alınırken; Hristiyan şairlerde ölüm, ilâhî takdir, âhîret bilinci ve dünyanın geçiciliği gibi dinî temalar ön plana çıkmıştır. Hanîf şairlerin şiirlerinde ise tevhîd inancı, ilâhî iradeye teslimiyet ve insanın faniliği gibi hikmet unsurları belirgin bir şekilde görülmektedir.

Câhiliye şiirinde dinî ve hikemî temalar üzerine yapılan çalışmalar genellikle bu temaları genel bir çerçevede ele almakta; farklı inançlara mensup şairlerin hikmet anlayışlarını karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalar ise sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle putperest, Hristiyan ve Hanîf şairlerin hikmet kavramını nasıl anlamlandırdıkları ve bu kavramı hangi bağlamlarda kullandıkları meselesinin daha detaylı incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Bu makale, Câhiliye döneminde farklı inanç zeminlerine mensup putperest, Hristiyan ve Hanîf şairlerin şiirlerinde yer alan hikmet anlayışını karşılaştırmalı bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Şiir

metinlerinden seçilen örnekler tematik analiz yöntemiyle incelenerek, bu üç grubun hikmeti hangi anlam çerçeveleri içinde ele aldığı, hangi temalarla ilişkilendirdiği ve hikmet dilini nasıl inşa ettiği ortaya konulacaktır.

1. Hikmet Kavramı

Hikmet kelimesi sözlükte “adaletle hükmetmek, sağlam olmak, engellemek ve gem vurmak” anlamlarını içeren “hekeme” (حكيم) kökünden türemiştir. Bu kök, aynı zamanda nefse ve öfkeye hâkim olma, ölçülü davranma ve isabetli karar verme mânalarını da içermektedir.(1993, s. 140) Bir terim olarak hikmet, farklı şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte genel olarak akıl ve hayat tecrübesine dayanan; iyiyi ve güzeli emreden, kötüyü ve çirkinini ise yasaklayan doğru ve veciz sözler bütünü şeklinde tanımlanmıştır.(Muhammed b. Abdilmün'im b. Hafâcî, 1992, s. 147) Bu bağlamda hikmet, insanı yanlış ve çirkin olandan alıkoyan, doğru ve iyi olana yönelten bilgi ve söz anlamında kullanılmaktadır.(Kutluer, 1998, ss. 503-511)

Klasik metinlerde hikmet ile hüküm kavramları çoğu zaman “bilmek, anlamak ve isabetli yargıda bulunmak” mânalarında birbirine yakın anlamlar taşımaktadır. Allah'a nispet edildiğinde hikmet, eşyayı en mükemmel biçimde bilme ve yaratma anlamına gelirken; insana nispet edildiğinde dengeli olma, adalet, tecrübe ve ilim ve amel bütünlüğünü ifade etmektedir. Bu yönüyle hikmet, yalnızca teorik bir bilgi değil, aynı zamanda davranışlara yansıyan ahlâkî bir olgunluk olarak kabul edilmiştir.(Kutluer, 1998, ss. 503-511)

Kur'ân-ı Kerîm'de hikmet kavramı farklı bağlamlarda kitap, nübüvvet, ilim, öğüt ve Kur'an'ın kendisi anlamlarında kullanılmıştır. “Biz Lokmân'a hikmeti verdik”(Lokman 31/12) ayetinde hikmet, ilâhî bilgi ve doğru hüküm verme yetkinliği anlamında yer alırken; “Kime hikmet verilmişse ona çokça hayır verilmiştir” (Bakara 2/269) ayeti, hikmetin insanı hayra ve doğruya yönelten kapsayıcı bir değer olduğunu göstermektedir. Bu kullanımlar, hikmetin hem vahye dayalı bilgiyi hem de bu bilginin doğru biçimde kavranıp hayata geçirilmesini ifade eden geniş bir anlam alanına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.(Kutluer, 1998, ss. 503-511)

Klasik ve felsefi tanımlarda hikmet, insanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini idrak etmesi ve bu idraki söz ve davranışlarına yansıtması şeklinde tarif edilmiştir.(Kutluer, 1998, ss. 503-511) Bu sebeple tecrübeye dayanan, öğüt ve irşad amacı taşıyan veciz sözler de hikmet olarak kabul edilmiş; bu tür sözlerin toplumda rehberlik edici bir işlev üstlendiği belirtilmiştir. Böylece hikmet, bilgi, ahlâk ve hayat tecrübesini bir arada barındıran çok yönlü bir kavram olarak değerlendirilmiştir.(İpek, 2015, s. 2)

1.1. Câhiliye Döneminde Şiirde Hikmet

Arap Yarımadası'nın sert coğrafi koşulları ve göçebe yaşam tarzı, Câhiliye dönemi şiirinin düşünce yapısını belirgin biçimde etkilemiştir. Derin ve sistemli felsefi geleneklerden uzak olan bu toplumda hayat, çoğunlukla pratik, tecrübeye dayalı ve gündelik gerçeklikler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, şiirde özellikle ibret, öğüt ve hayat tecrübesine dayanan ifadeler şeklinde ortaya çıkan “hikmet” unsuru olarak kendini göstermiştir.(Ali Muhammed nevfel, 1945, s. 17)

Câhiliye döneminde Arap toplumunun inanç yapısı büyük bir çeşitlilik arz etmekteydi. Putperestlik yaygın olmakla birlikte yıldızlara, aya, cinlere ve meleklerle tapınma gibi farklı inanç biçimleri de mevcuttu.(Âlûsî, 1924, s. 215) Bazı kabileler ölümden sonraki hayatı reddeden dehrî anlayışı benimserken, bazıları totemcilik veya Mecûsîliğe yönelmiştir.(Âlûsî, 1924, s. 236) Bunun yanında

Yahudilik ve Hristiyanlık, Arap Yarımadası'nda özellikle belirli bölgelerde etkili olmuş; Yahudiler Yesrib (Medine), Hayber, Fedek ve Teymâ gibi merkezlerde yoğunlaşırken, Hristiyanlık Bizans ve Habeş etkisiyle kuzey ve güney bölgelerde yayılım göstermiştir. Ticaret yolları ve toplumsal temaslar aracılığıyla bu dinî çevrelerle kurulan ilişkiler, dönemin şiir dilini ve hikmet anlayışını dolaylı olarak etkilemiştir.(Ahmed Emin, 1928, s. 15)

Arap şiirinde hikmet, çoğunlukla geçmiş tecrübelerden ders çıkarma ve dünya işlerinde edinilen deneyimleri yansıtmaya üzerinden şekillenmiştir. Bu sebeple yaşlı şairlerin, uzun hayat tecrübelerine bağlı olarak daha fazla hikmetli sözler söyledikleri görülmektedir. Zira tecrübe, zaman ve süreklilikle kazanılan bir olgudur. Özellikle ölüm ve hayatın faniliği gibi konular, derin bir tefekkür ve uzun bir gözlem sürecini gerektirdiğinden, genç ve yaşlı şairlerin bu temalara yaklaşımlarında belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır.(Atiyye, 1937, s. 396) Genç şairler, ölümün kaçınılmazlığını kabul etmekle birlikte çoğu zaman hayatın zevklerinden azami ölçüde faydalanmayı öncelmiş; yaşlı şairler ise tecrübelerinin etkisiyle hikmete daha fazla yönelmiş ve hayat ile ölüm ilişkisi üzerine daha derin değerlendirmelerde bulunmuştur.(Atiyye, 1937, s. 396)

Genel olarak Cāhiliye şiiri, somut ve duyusal unsurlara ağırlık vermiş; doğrudan gözleme dayalı tasvirleri öncelmiştir. Ruhânî meseleler ise şiirde sınırlı bir yer tutmuş, çoğunlukla belirli şairlerin beyitlerinde ve münferit örneklerde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, İslâmiyet'in ortaya çıkışına yakın dönemde dinî ve ahlâkî arayışların artmasıyla birlikte, ölüm, fânîlik ve uhrevî bilinç gibi temaların şiirde daha belirgin biçimde işlenmeye başladığı görülmektedir. Bu eğilim, özellikle Lebîd b. Rabî'a gibi bazı şairlerin hikmet merkezli beyitlerinde açıkça hissedilmektedir.(Muhammed el-Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, 1960, s. 108)

2. Tematik Karşılaştırmalı Analiz

2.1. Putperest Şairlerde Hikmet

Cāhiliye döneminde putperest şairlerin şiirlerinde yer alan hikmet unsurları, genellikle derin ve sistemli bir ruhânî düşünceye dayanmaktan ziyade, hayat tecrübesi ve gündelik gözlemler etrafında şekillenmiştir. Hikmet, hem genç hem de yaşlı şairlerin şiirlerinde yer almakla birlikte, özellikle yaş ve tecrübenin artmasıyla daha belirgin bir hâl almıştır. Putperest şairlerde hikmet; zamanın akışı, gece ve gündüzün yer değiştirmesi, insanın dünyadan göçüp gitmesi ve en temelde ölüm gerçeği etrafında yoğunlaşmaktadır. Hayatın her anında ölümün hatırlatıcısı olan unsurlar, bu şiirlerde ibret ve öğüt diliyle dile getirilmiştir.(el-Cāhiz, 1958, s. 281)

1. Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî (ö. 614)

Antere, babası Abs kabilesinin ileri gelenlerinden biri olan Şeddâd, annesi ise Habeşli bir cariye olan Zebîbe'dir. Annesinin statüsü sebebiyle hayatına sosyal açıdan dezavantajlı bir konumda başlayan Antere, zamanla gösterdiği kahramanlıklar ve şiir yeteneği sayesinde kabilesi içinde önemli bir yer edinmiştir. Gazel ve hamâsî türlerde öne çıkan Antere'nin şiirlerinde, savaş ve yiğitlik temalarının yanında kader, ölüm ve gayb gibi konulara da yer verdiği görülmektedir.(Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, 1996, s. 10; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, 2002, s. 239; Muhtar, 1991, s. 237) Aşağıdaki beyitlerde Antere, insanın yücelik arayışı ile ölüm ihtimali arasındaki ilişkiyi ve gayb bilgisinin insan için bilinmezliğini dile getirmektedir:

دَعَوِي أَجَدَّ السَّعْيِ فِي طَالِبِ الْغَلَا
وَلَا تَحْتَشُوا مِمَّا يُقَدَّرُ فِي غَدٍ
فَأَدْرِكْ سُؤْلِي أَوْ أَمُوتْ فَأَعْدُرْ
فَمَا جَاءَنَا مِنْ عَالَمِ الْغَيْبِ مُحْبِرٌ
فَكَانَ رَسُولًا بِالْسُرُورِ يُبَشِّرُ
وَكَمْ مِنْ نَذِيرٍ قَدْ أَتَانَا مُحَدَّرًا

“Bırakın, yücelik arayışında tüm gayretimle çalışayım ya arzuma ulaşırım ya da ölür, mazur sayılırım.

Yarın için takdir edilmiş olan şeylerden korkmayın, zira gayb âleminden bize haber getiren kimse yoktur.

Nice uyarıcı geldi bizi sakındırarak, ama sonunda sevinç müjdesiyle gelen bir elçiye dönüştüler.”(Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, 1996, s. 26)

Bu beyitlerde, insanın hedeflerine ulaşma çabası, ölümlü yüzleşme ve geleceğe dair bilginin belirsizliği vurgulanmaktadır. Şair, gayb bilgisinin insana kapalı olduğunu ifade ederek tecrübeye dayalı bir hikmet anlayışı ortaya koymaktadır. Antere, başka bir şiirinde ölümü herkesin uğrayacağı kaçınılmaz bir menzil olarak tasvir eder:

بَكَرْتُ تُخَوِّفُنِي الْحَتُوفَ كَأَنِّي
فَأَجْبِئُهَا إِنْ الْمَيِّتَةَ مِنْهَلًا
أَصْبَحْتُ عَنْ غَرَضِ الْحَتُوفِ بِمَعَزَلٍ
لَا بُدَّ أَنْ أَسْقَى بِكَاسِ الْمُنْهَلِ

“Sabahleyin ölümlü beni korkutmaya başladı, sanki ben ölümün hedefinden uzak bir yerdeymişim gibi.

Ona şöyle cevap verdim: “ölüm, bir içme yeridir; ben de o menzilin kadehinden elbet bir gün içeceğim.” (Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, 1996, s. 146)

Burada ölüm, “menzil” ve “kadeh” benzetmeleriyle somutlaştırılarak onun kaçınılmazlığı vurgulanmaktadır. Hikmet, insanın kader karşısında teslimiyet göstermesi ve ölüm gerçeğini kabullenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Son olarak şu beyitlerde, insanın geçmişte takılı kalmaması ve kararlılıkla hareket etmesi öğütlenmektedir.

دَعُ مَا مَضَى لَكَ فِي الزَّمَانِ الْأَوَّلِ
إِنْ كُنْتَ أَنْتَ قَطَعْتَ بَرًّا مُقْفَرًا
وَعَلَى الْحَقِيقَةِ إِنْ عَزَمْتَ فَعَوَّلِ
وَسَلَكْتَهُ تَحْتَ الدُّجَى فِي جَحْفَلِ
فَأَنَا سَرَيْتُ مَعَ الشُّرَيَّا مُفْرَدًا
لَا مُؤَنَسَّ لِي غَيْرَ حَدِّ الْمُنْصَلِ

“Geçmişte kalanları bırak artık, bir işe karar verdiğinde gerçeğe dayan ve kararlı ol.

Eğer sen ıssız bir çölde yol almış, karanlık gecede kalabalık bir toplulukla yürümüşsen;

Ben Süreyya yıldızıyla birlikte tek başıma yürüdüm, beni teselli eden tek şey, kılıcımın keskin ağzıydı.”(Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî, 1996, s. 146)

Bu beyitlerde hikmet, zorlu ve yalnız tecrübelerden süzülen bir hayat anlayışı olarak ortaya çıkmakta; insanın geçmişe takılmadan kararlılıkla yoluna devam etmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

2. Tarafe b. el-Abd (ö. 564)

Tarafe b. el-‘Abd, Bahreyn bölgesinde doğmuş, Sa’lebe b. Bekir b. Tağlib kabilesine mensup Câhiliye dönemi şairlerindendir. Küçük yaşta babasını kaybetmesi ve ailesiyle yaşadığı miras anlaşmazlıkları, onun erken dönemde hiciv ve eleştiri diline yönelmesine zemin hazırlamıştır. Genç yaşta şiirleriyle tanınan Tarafe, keskin dili nedeniyle siyasî otoriteyle çatışmıştır. Mu’allakasıyla Câhiliye şiirinin önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilen şairin şiirlerinde hayatın geçiciliği, ölüm gerçeği, dünya zevkleri ve insan tiplerine dair gözlemler ön plana çıkmakta; zamanın öğreticiliği ve kader karşısındaki insanın

acziyeti, hikmet boyutunu belirginleştirmektedir.(İşler, 2011, s. 14) Şiirlerinde bu olguyu şu şekilde ele almaktadır:

أَرَى الْمَوْتَ يَعْتَادُ النَّفْسَ، وَلَا أَرَى
بَعِيدًا عُدًّا، مَا أَقْرَبَ الْيَوْمَ مِنْ عَدَا!

“Ölümün insanlara sürekli uğradığını görüyorum; yarının uzak olduğunu da görmüyorum. Bugün, yarına ne kadar yakındır!”(Tarafe b. el-Abd, 2002, s. 72)

Bu beyitte Tarafa, her insanın bir ecelinin olduğunu ve bu ecel geldiğinde hiçbir şekilde ertelenemeyeceğini vurgulamaktadır. Ölümün kaçınılmaz ve zamanın sınırlı olduğuna dair bir kabul, bu dönemin şairlerinin şiirlerinde sıkça işlenen bir tema olmuştur. Şairin şu beyiti ise aklın insan hayatındaki belirleyici rolünü veciz bir biçimde ortaya koymaktadır:

لِلْفَتَى عَقْلٌ يَعِيشُ بِهِ
حَيْثُ تَهْدِي سَاقَهُ قَدَمُهُ

“İnsan için, onunla hayatını sürdüreceği bir akıl vardır; ayağını nereye götürüyorsa, onu oraya aklı yönlendirir.”(Tarafe b. el-Abd, 2002, s. 73)

Bu beyitte tarafının şiirinde açık bir şekilde hikmet görülmektedir. Bu da akıl insanın hayatını yönlendiren temel ilke olduğunu veciz ve hikmetli bir şekilde ele almıştır.

Ayrıca Tarafe, zamanın insana beklenmedik hakikatleri öğreteceğini şu beyitte dile getirir:

سَتُبْدِي لَكَ الْأَيَّامُ مَا كُنْتَ جَاهِلًا
وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودْ

“Günler sana, bilmediğin nice şeyleri gösterecek; Hiç azık vermediğin kimseler bile sana haberler getirecektir.”(Tarafe b. el-Abd, 2002, s. 56)

Bu beyitlerde hikmet, zaman ve tecrübe aracılığıyla elde edilen bilgelik olarak tezahür etmektedir.

3. Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660)

Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660), Benî Âmir kabilesine mensuptur. Muhadram şairlerden biridir. Genç yaşta şiir yeteneğiyle temayüz eden Lebîd, Hîre Hükümdarı Nu'mân b. Münzir huzurunda okuduğu şiirlerle dikkat çekmiş, kabilesi adına siyasî ve edebî bir etki oluşturmuştur. İslâm'ı kabul etmesinin ardından şiirlerinde üslûbun yumuşadığı; takvâ, ölüm, dünyanın geçiciliği ve âhiret bilinci gibi temaların öne çıktığı görülmektedir. Mu'allaka şairleri arasında müslüman olan tek şair kabul edilen Lebîd'in şiirleri, özellikle hikmet, fânîlik ve insanın ilâhî kudret karşısındaki acziyetini vurgulayan yönüyle dikkat çekmektedir.(Tülücü, 2003, ss. 121-122) Şiirlerinde mal, onur ve ahlâk ilişkisi hikmetli bir şekilde ele alınmıştır:

إِعَاذُ، لَا وَاللَّهِ مَا مِنْ سَلَامَةٍ
لَوْ أَشْفَقْتُ نَفْسُ السَّجِيحِ الْمُثْمِرِ
إِقِ الْعُرْضَ بِالْمَالِ التَّلَادِ، وَاشْتَرِ
بِهِ الْحَمْدَ، إِنَّ طَالِبَ الْحَمْدِ مُشْتَرِي

“Ey kınayıcı! Vallahi cimri ve malına düşkün kimse için gerçek bir huzur yoktur.

Atadan kalma mal ile onurunu koru; onunla övgü ve güzel şöhret satın al; çünkü övgü isteyen, onu bedel ödeyerek kazanır.”(Lebîd b. Rebîa, t.y., s. 67)

Bu beyitlerde cimriliğin huzursuzluk doğurduğu ve servetin gerçek değerinin onur ve güzel şöhreti korumak için harcanmasında yattığı ifade edilmektedir.

Lebîd'in şu meşhur beyitleri ise fanilik bilincini en güçlü biçimde yansıtmaktadır:

أَرَى النَّاسَ لَا يَذُرُونَ قَدْرَ أَمْرِهِمْ
بَلَى كُلُّ ذِي رَأْيٍ إِلَى اللَّهِ وَائِلٌ
أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ
وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحَالَةَ زَائِلٌ

“İnsanların, kendişlerinin değerini bilmediklerini görüyorum. Evet, her görüş sahibi Allah'a yönelir.”

Bil ki, Allah'tan başka her şey batıldır ve her nimet elbet sona erecektir.”(Lebîd b. Rebîa, t.y., s. 150)

Lebîd bu beyitlerinde, Allah'ın varlığını mutlak, dünyanın nimetlerini ise geçici olarak değerlendirmiştir. Bu beyit, Câhiliye döneminde hikmet bilincini en güçlü biçimde yansıtan örneklerden biridir.(Atiyye, 1937, s. 257) Hz. peygamber'in Lebîd b. Rebîa'ya ait “Allahtan başka her şey batıldır” mısrasını takdir ederek bunu” şairlerin söylediği en doğru söz” olarak belirttiği hadislerde geçmektedir. (Buhârî, Menâkıbu'l-ensâr. 26)

Şair, takvâ ve tevekkül anlayışını da şu beyitte dile getirir:

إِنَّ تَقْوَى رَبِّنَا خَيْرٌ عَمَلٍ
وَبِإِذْنِ اللَّهِ رَبِّي وَالْعَجَلُ

“Şüphesiz Rabbimize olan takvâ, en iyi ameldir. Ve Allah'ın izniyle, yavaşlık da acele de O'nun iradesine bağlıdır.”(Lebîd b. Rebîa, t.y., s. 120)

Bu beyitte takvâ, Allah'a yönelik ve tevekkül kavramları öne çıkmaktadır. Lebîd'in bu yaklaşımı, Câhiliye şiirinde görülen yüzeysel temalardan ayrılarak, ruhânî derinliği ve ilâhî teslimiyeti ön plana çıkarmaktadır.

4. Amr b. Külsûm (ö. 584 veya 600)

Amr b. Külsûm Tağlib kabilesine mensup, Câhiliye döneminin önde gelen mu'allaka şairlerindedir. Genç yaşta kabile reisliğine yükselen Amr, cesareti ve hamâsî şahsiyetiyle tanınmış; şiirleriyle kabilesinin onurunu ve gücünü savunan bir söylem geliştirmiştir. Mu'allakasında fahr, yiğitlik ve kabile gururu ön planda olup, bireysel tefekkür ve hikmet unsurları sınırlı düzeyde yer almaktadır. Bu yönüyle Amr b. Külsûm'ün şiiri, Câhiliye döneminde hikmetin daha çok toplumsal güç ve kabile değerleri ekseninde, dolaylı ve örtük bir şekilde tezahür ettiğini gösteren örnekler arasında değerlendirilebilmektedir. (Çelebi, 1991, ss. 85-86) Bazı beyitlerinde hikmeti ele aldığı şiirler dikkat çekici bir örnek sunmaktadır:

إِنَّ لِلَّهِ عَلَيْنَا نِعْمًا
فَلْنَا الْفَضْلَ عَلَيْهِمْ بِالَّذِي
وَلَا يُدِينُنَا فِي النَّاسِ كَرَمٌ
ثَابِتِ الْأَصْلِ عَزِيزِ الْمُدْعَمِ
دُونَنَا فِي النَّاسِ مَسْعَى وَاسِعٌ
فَقَضَلْنَاهُمْ بَعْرَ بَاذِخِ
صَنَعَ اللَّهُ فَمَنْ شَاءَ رَغَمٌ
ثَابِتِ الْأَصْلِ عَزِيزِ الْمُدْعَمِ

“Hiç kuşkusuz Allah'ın üzerimizde nimetleri vardır. Ve bizim ellerimizle insanlara da nimetler vardır.

O halde Allah'ın bizimle gerçekleştirdiği şeylerle, onlara üstünlük bizdedir. Kim ki isterse, biz onlara üstün geliriz.

Bizim yerimiz insanlarda geniş bir alandır. Hiç kimse bizimle eşit olamaz ve insanlarda görkemli bir saygı vardır.”(Amr b. Külsûm b. Mâlik, 1996, s. 60)

Bu beyitlerde, Allah'ın üzerimizde nimet sahibi olduğu, insanların da ellerimiz aracılığıyla nimet kazandığı, insanlar arasında bizim için saygın bir yer olduğu, şerefin sağlam bir temele dayandığı gibi unsurlar vurgulanmaktadır. Dolaylı olarak beyitte nimet sahibine bir minnet ya da bağlılık ifadesi

mevcuttur.

Şair, ölümün kaçınılmazlığını şu beyitte veciz bir şekilde ifade eder:

وَأَنَا سَوْفَ تُدْرِكُنَا الْمَنَاءِيا مُقَدَّرَةً لَنَا وَمُقَدَّرِينَا

“Şüphesiz ölümler bize mutlaka ulaşacaktır; bizim için takdir edilmiş olarak da bizim takdir ettiğimiz olarak da.”(Amr b. Külsüm b. Mâlik, 1996, s. 66)

Bu beyitte hikmet, insanın kudreti ne olursa olsun fanilikten kaçamayacağı yönündeki evrensel hakikatin dile getirilmesinde ortaya çıkmaktadır. Bu anlayış, kurân-ı kerîmde geçen “Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile!” ayetiyle de desteklenmektedir.

2.2. Putperest Şairlerde Hikmetin Genel Özellikleri

Yukarıda ele alınan örnekler dikkate alındığında, putperest Câhiliye şairlerinde hikmet anlayışının büyük ölçüde hayat tecrübesi ve doğrudan gözleme dayandığı görülmektedir. Bu şiirlerde kabile ahlâkı, toplumsal düzen ve gelenekler belirleyici bir çerçeve oluşturmakta; bireysel ve toplumsal davranışlar bu değerler ekseninde değerlendirilmektedir. Fanilik ve ölüm bilinci güçlü bir şekilde vurgulanmakla birlikte, ilâhî ve uhrevî unsurlar sınırlı ve çoğu zaman yüzeysel bir biçimde ele alınmaktadır. Üslûp açısından ise hikmetli ifadelerin genellikle öğüt verici, uyarıcı ve veciz bir karakter taşıdığı dikkat çekmektedir.

3. Hristiyan Şairlerde Hikmet

Arap edebiyatı tarihinde şiir yalnızca Müslüman şairler tarafından şekillendirilmemiş; İslâm öncesi dönemde farklı dinî arka planlara sahip şairler de bu edebî birikime katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede Hristiyan şairlerin şiirleri, Câhiliye dönemindeki dinî ve kültürel çeşitliliği yansıtması bakımından önem taşımaktadır. Bu şairlerin şiirlerinde Allah’a yöneliş, ilâhî kudret, dünyanın geçiciliği ve uhrevî bilinç gibi temaların belirgin biçimde öne çıktığı görülmektedir. Bu yönüyle Hristiyan şairlerin şiirleri, putperest Câhiliye şiirine kıyasla daha derin bir tefekkür ve hikmet dili ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Adî b. Zeyd el-İbâdî, dönemin öne çıkan Hristiyan şairlerinden biri olarak dikkat çekmektedir.

1. Adî b. Zeyd el-İbâdî (ö. 600 civarı)

Adî b. Zeyd el-İbâdî, Hristiyan inancına mensup bir Câhiliye şairidir.(el-Câhiz, t.y., s. 197) Şiirlerinde Allah’ın birliği, kudreti ve nimetleri üzerinde duran şair, özellikle yaratılışın hikmeti, ölümün kaçınılmazlığı ve insanın fâniliği gibi temalar etrafında derin bir tefekkür ortaya koymaktadır.(Goldziher, Yüksel, & Er, 2019, s. 41) Onun şiirlerinde ilâhî hakikate yöneliş ve dünyevî olandan yüz çevirme açık bir şekilde hissedilmektedir. Aşağıdaki beyitlerde bu yöneliş belirgin biçimde görülmektedir:

كأبْحاً أَحْسَبُ أَنِّي مُخَلَّدٌ جَاهِلُ الْيَوْمِ وَثَيْسِيرِي لِعَدِّ
لا أرى حصناً يُنَجِّي أَهْلَهُ كُلُّ حَيٍّ لِفَنَاءٍ وَنَفْدٍ
فَدَعِ الْبَاطِلَ واعْمِدِ لِلتَّقَى وَتَقَى رَبِّكَ رَهْنٌ لِلرُّشْدِ
وَقُلِّ الْمَعْرُوفِ فِيمَنْ قَالَهُ وَأَمْتَعْنِ نَفْسَكَ مِنْ قَبْلِ الْفَنَدِّ

“Dininip duruyorum, sanki hiç ölmeyecekmişim gibi, bugünü bilmiyor, yarına kolaylık bekliyorum.

Hiçbir sığınak görmüyorum ki içindekini kurtarsın, her canlı yok olacak, tükenecek sonunda.

Öyleyse batıldan uzak dur, takvâya yönel, rabbinin takvâsı doğru yola götürür seni.

Güzel sözü, söyleyene sen de söyle ve nefsini boş ve değersiz sözlerden alıkoyma.”(Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (, 1965, s. 48)

Bu beyitlerde insanın dünyaya aldanışı, ölüm karşısındaki acziyeti ve takvâya yönelme gereği vurgulanmaktadır. Dünya hayatının geçiciliği karşısında ilâhî hakikate yönelmenin kurtuluş yolu olarak sunulması, şiirin hikemî yönünü güçlendirmektedir. Şairin ilâhî hakikate yönelişi dile getirdiği bir başka beyti ise şöyledir:

لَيْسَ شَيْءٌ عَلَى الْمُنُونِ بِبَاقٍ   غَيْرُ وَجْهِ الْمَسِيحِ الْخَلَّاقِ

“Hiçbir şey ölüm karşısında kalıcı değildir, yalnızca yaratıcı ve tespih edilenin yüzü (zâtı) hariç.”(Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (, 1965, s. 61)

Bu beyitte, ölüm karşısında hiçbir şeyin kalıcı olmadığı, yalnızca yaratıcı olan Allah’ın zâtının bâkî olduğu ifade edilmekte; bu yönüyle açık bir tevâhid ve fânîlik bilinci ortaya konulmaktadır. Bu anlayış Kur’ân-ı Kerîm’de “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.” Ayetiyle de açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Adî b. Zeyd’in şu beyitleri ise hikmet söyleminin daha belirgin ve didaktik bir boyut kazandığı örneklerdendir:

لَمْ أَرَ كَالْفَتِيَانِ فِي غَيْبِ الْأَيَّامِ   يَنْسَوْنَ مَا عَوَّافِيهَا
مَا يَغْفُلُوا لَمْ يَكُنْ لَهُمْ يَتَمُّ   فِي كُلِّ صَرْفٍ تَسْعَى مَارِبُهَا
يَرَوْنَ إِخْوَانَهُمْ وَمَصْرَعَهُمْ   وَكَيْفَ تَعْتَالَهُمْ مَخَالِبُهَا
مَاذَا تُرْجِي النَّفْسُ مِنْ طَلَبِ الْخَيْرِ   وَحُبِّ الْحَيَاةِ كَانِبُهَا
تَنْظُرُ أَنْ لَنْ يُصِيبَهَا عَنَتُ الدَّهْرِ   وَرَيْبُ الْمُنُونِ كَارِبُهَا

“Günlerin aldatıcılığı içinde, yaptıklarının akıbetini unutan gençler gibisini görmedim.

Eğer gaflete düşmeselerdi, başlarına yetimlik gelmezdi; zira zamanın her dönüşünde arzular peş peşe koşar.

Kardeşlerinin hâlini ve nasıl öldüklerini görürler, ölümün pençelerinin onları nasıl avladığını da...

Peki, hayat sevgisi yalancı iken, nefislere hayır arayışından ne umulur?

İnsan, zamanın sıkıntısının ve ölümün ansızın gelişinin kendisine asla dokunmayacağını sanır.”(Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî, 1965, s. 50)

Bu beyitlerde şair, insanın özellikle gençlik döneminde zamanın aldatıcılığına kapılarak akıbeti unutmasını eleştirmektedir. Ölümün kaçınılmazlığı ve hayat sevgisinin aldatıcılığı, tecrübe ve ibret merkezli bir hikmet diliyle ifade edilmektedir. Bu yönüyle Adî b. Zeyd’in şiirleri, Câhiliye döneminde hikmetin açık biçimde temsil edildiği örnekler arasında değerlendirilebilmektedir.

3.1. Hristiyan Şairlerde Hikmetin Özellikleri

Hristiyan şairlerin şiirlerinde hikmet, putperest Câhiliye şiirine kıyasla daha ruhânî bir çerçevede ele alınmaktadır. Ölüm, kader ve ilâhî takdir merkezli bir söylem ön plana çıkmakta; insanı Tanrı’ya yönelten uhrevî bir ton hâkim olmaktadır. Bu şiirlerde hikmet, çoğunlukla dünyanın geçiciliği ve insanın ilâhî hakikat karşısındaki acziyeti üzerinden temellendirilmektedir.

4. Hanif Şairlerde Hikmet

Câhiliye döneminde Arap toplumunda dinî düşünce genel olarak sistemli ve kurumsal bir yapı arz

etmemektedir. Putperest inançların hâkim olduğu bu dönemde, ölüm sonrası hayata dair bilinç ve ahiret merkezli bir hazırlık yaygın değildir. Bununla birlikte, özellikle Hicaz ve çevresinde yaşayan bazı bireylerin tek Tanrı inancına yöneldiği ve putperestliği reddettiği görülmektedir. Bu kimseler, kaynaklarda “Hanîf” olarak adlandırılmıştır.(Nicholson, 2002, s. 71)

Hanîfler, Hristiyanlık veya Yahudiliği benimsememekle birlikte Hz. İbrahim’in tevhîd inancına yönelen, bireysel bir zühd ve riyâzet hayatı süren kimselerdir. Dünya nimetlerinden uzak durmaları, nefis terbiyesine önem vermeleri ve tefekkürü merkeze almaları, onların düşünce dünyasında hikmetin belirgin bir yer tutmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle Hanîf şairlerin şiirleri, Câhiliye döneminde tevhîd, fânîlik, ölüm ve ahlâk eksenli hikmet anlayışının en açık örneklerini sunmaktadır.(Atiyye, 1937, ss. 72-74)

1. Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî (ö. 1/623)

Ebû Kays Sayfî, İslâm’dan önce putlara tapmadığı ve tevhîd inancına yöneldiği nakledilen Hanîf şairlerdendir. Mekke’de doğmuş, daha sonra Medine’ye göç etmiştir. Rivayetlerde, Hristiyan ve Yahudi âlimlerle görüşerek dinî meseleler üzerinde düşündüğü ve bu süreçte Hanîf inancını benimsediği belirtilmektedir. Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden sonra İslâm hakkında bilgi aldığı, ancak hicretin birinci yılında Müslüman olmadan vefat ettiği aktarılmıştır. Şiirlerinde iman, takvâ, tevekkül ve ahlâkî sorumluluk temaları belirgin biçimde öne çıkmaktadır.(Çubukçu, 1994, s. 175; Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, 2010, s. 208) Ebû Kays’ın şiirlerinde hikmet, çoğunlukla nasihat, tevhîd bilinci ve toplumsal ahlâk ekseninde şekillenmektedir. Bu durumu açıkça yansıtan beyitlerinden biri şöyledir:

فَأُوصِيكُمْ بِاللَّهِ وَالرَّيِّ وَالْتَّقَى وَأَعْرَاضِكُمْ، وَالرِّبُّ بِاللَّهِ أَوْلُ

“Size Allah’ı, iyiliği ve takvâyı vasiyet ederim. İrzinizi korumanızı ve iyilikte Allah’a öncelik vermenizi vasiyet ederim.”(Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî, 1971, s. 83)

Bu beyitte hikmet, doğrudan öğüt ve vasiyet şeklinde ortaya çıkmaktadır. Şair, bireysel bir duyguyu değil, toplumu ayakta tutan temel ahlâkî ilkeleri vurgulamakta; iyilik ve takvânın kaynağını Allah’a yönelişle temellendirmektedir. Bu yönüyle beyit, Hanîf şiirinde görülen bilinçli tevhîd merkezli hikmet anlayışını yansıtmaktadır. Ebû Kays’ın diğer bazı beyitlerinde ise kozmik düzen ve bütün mahlûkatın Allah’a boyun eğişi dile getirilir:

سَتَجِدُوا اللَّهَ شَرَقَ كُلِّ صَبَاحٍ طَلَعَتْ شَمْسُهُ وَكُلِّ هِلَالٍ
عَالِمِ السَّمْرِ وَالْبَيْانِ لَدِينَا لَيْسَ مَا قَالَ رَبُّنَا بِضَلَالٍ
وَلَهُ الطَّيْرُ تَسْتَرِيحُ وَتَأْوِي فِي وَكُورٍ مِنْ أَمْنَاتِ الْجِبَالِ
وَلَهُ الْوَحْشُ بِالْفَلَاةِ تَرَاهَا فِي جَفَافٍ وَفِي ظِلَالِ الرَّمَالِ

“Her Sabah doğuda Allah’ı tesbih ederler, Güneşi doğduğunda ve her hilalde.

Gizliyi ve açığı bilen rabbimizdir, Rabbimizin sözü asla sapıklık değildir.

Kuşlar O’na yönelir ve sığınır, Dağların güvenli oyuklarında barınır.

Yaban hayvanları da çöllerde O’na aittir, Kumların gölgesinde ve kıvrımlı tepelerde dolaşırlar.”(Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî, 1971, s. 85)

Bu beyitlerde şair, evrendeki bütün varlıkların ilâhî nizam içinde Allah’a yöneldiğini ifade etmektedir. Kuşlar, yaban hayvanları, güneş ve hilâl gibi unsurların birlikte zikredilmesi, tevhîdin yalnızca insanla sınırlı olmayan kapsayıcı bir kozmik bilinç olarak algılandığını göstermektedir. Hikmet burada, insanı

evrenin bütünüyle Allah'a bağlı olduğu gerçeği üzerine tefekküre sevk eden bir farkındalık şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ebû Kays'ın hikemî yönünün en belirgin olduğu metinlerden biri ise savaş ve iç çatışmaya dair eleştiriler içeren beyitleridir:

وَشَرِّ تَبَاغِيكُمْ وَدَسِّ الْعَقَارِبِ	أَعْيِدُكُمْ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّ صُنْعِكُمْ
كَوْخِرِ الْأَشَافِي وَفُعْهَا حَقِّ صَائِرِ	وَإِظْهَارِ أَخْلَاقِ وَخَجْوَى سَقِيمَةٍ
وَإِخْلَالِ أَحْرَامِ الطَّبَائِءِ الشَّوَارِبِ	فَذَكِّرْهُمْ بِاللَّهِ أَوَّلَ وَهَلَةٍ
ذُرُوا الْحَرْبَ تَذْهَبْ عَنْكُمْ فِي الْمَرَاجِبِ	وَقُلْ لَهُمْ وَاللَّهُ يَحْكُمُ حُكْمَهُ
هِيَ الْغَوْلُ لِلْأَقْصَيْنِ أَوْ لِلْأَقَارِبِ	مَتَى تَبَعْتُوها تَبَعْتُوها ذَمِيمَةً
وَتَبْرِي السِّدَيْفِ مِنْ سَنَامٍ وَعَارِبِ	تُقَطِّعُ أَرْحَامًا وَتُهْلِكُ أُمَّةً

“Sizi, yaptıklarınızın şerrinden, çekişmenizin ve gizlice sokulan akreplerin kötülüğünden Allah'a sığındırırım.

Dışarıda güzel ahlâk gösterip içte bozuk fısıltılar taşımanız, acı veren iğnelerin saplanması gibidir; etkisi derin ve yaralayıcıdır.

İlk anda onlara Allah'ı hatırlat; dokunulmaz olanların çiğnenmesini de an.

De ki: Allah hükmünü verir; savaşı bırakın ki o belâ sizden uzaklaşsın.

Ne zaman onu harekete geçirseniz, onu çirkin bir bela olarak uyandırırınız; o, uzağa da yakına da musallat olan bir hortlaktır.

Akrabalık bağlarını koparır, bir toplumu helâk eder ve bedeninin yağın, sırtını ve hörgücünü tüketip bitirir.”(Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî, 1971, s. 65)

Bu beyitlerde hikmet, toplumsal tecrübe ve ibret üzerinden kurulmuştur. Savaşın “hortlak”a benzetilmesi, onun kontrol edilemez güçlü yönünü ortaya koymaktadır. Şair, çatışmanın yalnızca askerî değil, ahlâkî ve sosyal bir felaket olduğunu vurgulamakta; Allah'a yönelişi ise doğrudan teolojik bir öğretiyi değil, ahlâkî sorumluluğu hatırlatan bir bilinç unsuru olarak kullanmaktadır.

2. Ümeyye b. Ebü's-Salt (ö. 8/630 [?])

Ümeyye b. Ebü's-Salt, Sakîf kabilesine mensup olup Tâif'te doğmuş, Hanîf inancına yönelmiş Câhiliye dönemi şairlerindedir. Tevrat ve İncil'i okuduğu, semavî dinlere dair bilgi sahibi olduğu ve bu birikimi şiirlerine yansıttığı nakledilmektedir. Hz. Peygamber döneminde yaşamış; ancak İslâm'ı kabul etmemiştir. Buna rağmen şiirlerinde tevhid, yaratılış, rubûbiyet, şükür, ölüm ve âhîret bilinci gibi temaları yoğun biçimde işlemesi, onun Hanîf düşünce dünyasına mensup bir şair olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir.(Atiyye, 1937, s. 349; Tüccar, 2012, ss. 303-305; Zeydân, 1936, ss. 136-137) Ümeyye'nin şiirlerinde hikmet, öncelikle ilâhî kudretin mutlaklığı ve bütün varlığın Allah'a nispet edilmesi üzerinden kurulmaktadır. Bu anlayışı yansıtan beyitlerinden biri şöyledir:

فَلَا شَيْءَ أَعْلَى مِنْكَ مُجَدِّدًا وَأَمَّجِدًا	لَكَ الْحَمْدُ وَالنِّعْمَاءُ وَالْمُلْكُ رَبَّنَا
لِعَزَّتِي تَعْنُو الْوَجُوهَ وَتَسْجُدُ	مَلِيكَ عَلَى عَرْشِ السَّمَاءِ مُهَيَّبِينَ
وَأَهَارُ نَوْرٍ حَوْلَهُ تَتَوَقَّدُ	عَلَيْهِ حِجَابُ النُّورِ وَالنُّورُ حَوْلَهُ
وَدُونَ حِجَابِ النُّورِ خَلْقٌ مُؤَيَّدُ	فَلَا بَصَرَ يَسْمُو إِلَيْهِ بِطَرْفِهِ

“Sana hamd olsun, nimetler ve mülk Senindir ey rabbimiz. Hiçbir şey yücelikte ve şerefte senin üstünde değildir.

Göğün arşında hüküm süren mutlak hükümdarsın, izzetin karşısında bütün yüzler eğilir ve secde eder.

Üzerinde nurdan bir perde vardır, nur her yanını sarmıştır, etrafında ışık ırmakları alev alev yanmaktadır.

Hiçbir göz, bakışını sana ulaştıramaz, nur perdesinin ardında desteklenmiş yaratıklar vardır.”(Ümeyye b. Ebi’s-Salt, 1998, s. 38)

Bu beyitlerde mülk ve nimetlerin yalnızca Allah’a ait olduğu vurgulanmakta; “arş”, “semâ” ve “nur” imgeleriyle Allah’ın aşkınlığı ve kâinat üzerindeki mutlak hâkimiyeti tasvir edilmektedir. Şair, bütün varlığın O’nun izzeti karşısında boyun eğdiğini ifade ederek, insanı ilâhî kudret karşısındaki aciziyetini idrake davet etmektedir. Hikmet burada, tefekküre sevk eden metafizik bir bilinç olarak ortaya çıkmaktadır.

Ümeyye’nin hikemî söyleminin en güçlü yönlerinden biri ise fani olma ve âhiret bilincidir. Şu beyitler bu anlayışı açık biçimde yansıtmaktadır:

وَلِلَّهِ مِيرَاثُ الَّذِي كَانَ قَانِيَا	أَلَا كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ غَيْرَ رَبِّنَا
إِذَا شَاءَ لَمْ يَمَسُّوا جَمِيعًا مَوَالِيَا	وَلِيٌّ لَهُ مِنْ دُونِ كُلِّ وِلَايَةٍ
تَأْمَلُ تَجِدُ مِنْ فَوْقِهِ اللَّهَ بَاقِيَا	وَإِنْ يَبْقُ شَيْءٌ خَالِدًا وَمُعَمَّرًا
سَمَاءَ الْإِلَهِ فَوْقَ سَمْعِ سَمَاوِيَا	لَهُ مَا رَأَتْ عَيْنُ النَّصِيرِ وَفَوْقَهُ
وَلَوْ كَانَ تَحْتَ الْأَرْضِ سَبْعِينَ وَاثِنَا	وَقَدْ نُدِرُكَ الْإِنْسَانَ رَحْمَةً رَبِّهِ
يُضَجِّي فِي التَّرْبَةِ رَاكِيَا	تَعَالَى وَتَنُوتُو رَحْمَةً اللَّهِ حَتَّى

“Dikkat edin! Rabbimizden başka her şey yok olacaktır; fânî olan her şeyin mirası Allah’a kalacaktır. O’nun, bütün velâyetlerin üzerinde bir velisi vardır; dilerse insanların tamamı dostsuz ve sahipsiz kalır.

Bir şey ebedî ve çok uzun ömürlü kalsa bile, düşünürsen görürsün ki onun üstünde baki olan Allah’tır. Gören gözün gördüğü her şey o’nundur. Üzerlerinde ise yedi kat semanın da fevkinde Allah’ın göğü vardır.

İnsana Rabbinin rahmeti erişebilir; Yedi vadi derinliğinde yerin altında olsa bile.

O yücedir; fakat Allah’ın rahmeti kuluna yaklaşır ve yaratılmışlar arasında onu kuşatır.”(Ümeyye b. Ebi’s-Salt, 1998, s. 150)

Bu beyitlerde Allah’ın bâkî, O’nun dışındaki her şeyin ise fânî olduğu vurgulanmakta; insan, kalıcı olana yönelmeye davet edilmektedir. Kabilevî övgülerden uzak bu söylem, Câhiliye şiirinde nadir görülen evrensel ve itikadî bir hikmet anlayışını yansıtmaktadır. Şair, ölüm gerçeğini ise son derece veciz ve çarpıcı bir üslûpla dile getirir:

لَلْمَوْتِ كَأْسٌ وَالْمَرْءُ ذَائِقُهَا	مَنْ لَمْ يَمِتَّ عَبْطَةً يَمِتَّ هَرِمًا
فِي بَعْضِ غَرَائِهِ يَوَاقِفُهَا	يُوشِكُ مَنْ قَرَّ مِنْ مَنِيَّتِهِ

“Ölümünden kaçan kişi bilmez ki, gaflet anlarından birinde ona ulaşır.”

Gençlikte ölmeyen, yaşlılıkla ölür elbet, ölüm bir kadehtir, herkes bir gün içer elbet.”(Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih, 1940, s. 186)

Bu beyitlerde ölümün kaçınılmazlığı ve insanın dünya hayatına dair kurduğu yanılsama açıkça eleştirilmektedir. Hikmet, insanı gafletten uyandırmayı ve fânîlik bilinciyle yaşamaya sevk etmeyi amaçlamaktadır.

Bu yönüyle Ümeyye b. Ebü’s-Salt’ın şiirleri, Câhiliye döneminde Hanîf şairlerin tevhîd, âhiret ve hikmeti

en derin ve en sistemli biçimde dile getirdiği örnekler arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber'in, Ümeyye b. Ebû's-Salt hakkında "Şiiri iman etti, ancak kalbi inkâr etti" şeklinde bir değerlendirmede bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu ifade, onun şiirlerinde tevhîd ve âhiret gibi dinî temaların yer almasına rağmen, kendisinin İslâm'ı kabul etmediğini göstermektedir. (Tüccar, 2012, ss. 303-305)

3. Kus b. Sâide (ö. m. 600)

Hanîf şair ve hatiplerden biri olan Kus b. Sâide b. Amr el-İyâdî, Necran bölgesine mensup olup Câhiliye döneminde özellikle hitabetiyle tanınmıştır. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte, Hanîf inancını benimsediği, Irak ve Suriye gibi bölgeleri dolaşarak insanlara ilim, edep ve dünya hayatının geçiciliği üzerine konuşmalar yaptığı nakledilmektedir. Tevhîd inancına vurgu yapan hitabeleri sebebiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun sözlerini takdirle andığı rivayet edilmektedir. (Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, 2002, s. 196; Kapar, 2002, s. 460) Şiirlerinde ise fânîlik, ölüm ve kader temaları belirgin biçimde öne çıkmaktadır. Kus b. Sâide'nin hikemî söylemi, özellikle geçmiş nesillerden ibret alma ve insanın kaçınılmaz akabetini idrak etme fikri etrafında şekillenmektedir. Bu anlayışı yansıtan beyitlerinden biri şöyledir:

نَ مِنَ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِرُ	فِي الدَّاهِيَيْنِ الْأُولَى
لِلْمَوْتِ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرُ	لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا
تَمَّضِي الْأَصَاغِرُ وَالْأَكْبَارُ	وَرَأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا
يَبْقَى مِنَ الْبَاقِينَ غَابِرُ	لَا يَرْجِعُ الْمَاضِي وَلَا
لَهُ حَيْثُ صَارَ الْقَوْمُ صَائِرُ	أَيُّقُنْتُ أَنِّي لَا نَحَا

"Önce gelip geçen kavimlerde bizim için nice ibretler var.

Ölümün kaynaklarını gördüm ki hiçbir sığılacak yeri yok.

Kavmimi izledim; büyüğü de gidiyor, küçüğü de,

Arkalarına bile bakmadan. Giden bir daha dönmüyor, kalanlar da sonsuza dek kalmıyor.

Ve artık kesin olarak anladım: Ben de onların gittiği yere gideceğim." (Ahmed er-Rabî'i, 1974, s. 345)

Bu beyitlerde hikmet, tarihî tecrübe ve gözlem üzerinden kurulmuştur. Şair, bireysel bir acıyı dile getirmekten ziyade, insanlık için geçerli olan evrensel bir hakikati ortaya koymakta; geçmiş, şimdi ve gelecek arasında süreklilik kurarak ölümün kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. Bu yönüyle söz konusu beyitler, Câhiliye şiirinde ibret ve fânîlik bilincine dayalı hikmetin açık örnekleri arasında yer almaktadır. Kus b. Sâide'nin şiirlerinde uhrevî bilinç daha da belirginleştiği bazı beyitlerde, kabir hayatı ve yeniden diriliş temaları güçlü tasvirlerle ele alınmaktadır:

عَلَيْهِمْ مِنْ بَقَايَا حَزَبِهِمْ حَرْقُ	يَا نَاعِي الْمَوْتِ وَالْمَلْحُودُ فِي جَدْتِ
فَهُمْ إِذَا انْتَبَهُوا مِنْ نَوْمِهِمْ فُرُقُ	دَعَّاهُمْ فَإِنَّهُمْ يَوْمًا يُصَاحُّ بِهِمْ
خَلَقًا جَدِيدًا كَمَا مِنْ قَبْلِهَا خُلِقُوا	حَتَّى يَعُودُوا بِحَالٍ غَيْرِ خَالِهِمْ
مِنْهَا الْجُدِيدُ وَمِنْهَا الْمُنْهَجُ الْخُلُقُ	مِنْهُمْ عُرَاةٌ وَمِنْهُمْ فِي تِيَابِهِمْ

"Ey ölüm haberini duyuran! Kabirlerde yatanlar vardır; üzerlerinde yalnızca eski ipeklerinden kalmış yırtık bezler...

Bırak onları! Çünkü onlar için kendilerine seslenilecek bir gün vardır; Uykularından uyandıklarında korku içindedirler.

Ta ki hâlleri değişinceye kadar; daha önce yaratıldıkları gibi, yeniden ve bambaşka bir yaratılışla dirilinceye dek.

Onlardan kimi çıplaktır, kimi ise elbiseleri içindedir; kimi yeni, kimi ise eskimiş ve yıpranmış giysilerle.”(Ahmed er-Rabî’î, 1974, s. 373)

Bu beyitlerde kabir, diriliş ve âhiret sahneleri ibret ve uyarı merkezli bir anlatımla tasvir edilmektedir. Dünya süslerinin geçiciliği, insanın mutlak akıbeti ve yeniden diriliş fikri, Cāhiliye şiirinde nadir görülen ölçüde açık ve bilinçli bir şekilde dile getirilmektedir. Hikmet burada, insanı gafletten uyandırmayı ve onu ölüm sonrası hakikatle yüzleştirmeyi amaçlayan uhrevî bir farkındalık olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu yönüyle Kus b. Sâide’nin şiirleri, Hanīf şairlerde hikmetin; tevhîd, fânîlik ve âhiret bilinci etrafında şekillenen en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir

4. Varaka b. Nevfel (ö. 610)

Hanīf şairlerden biri olan Varaka b. Nevfel b. Esed el-Kureşî, Cāhiliye döneminde putperestliği reddeden ve hakikati arayan isimler arasında yer almaktadır. Tevrat ve İncil’i okuduğu, semavî dinlere dair bilgi sahibi olduğu ve bu birikimini şiirlerine yansıttığı nakledilmektedir.(Âlûsî, 1924, s. 241; Eruk, 2012, ss. 517-518; Gassan Aziz Hüseyin, 2002, s. 14) Hz. Peygamber’e ilk vahiy geldiğinde, Hz. Hatice tarafından kendisine danışılan kişi olması, Varaka’nın tevhîd merkezli düşünce dünyasını ve dönemin dinî arayışları içindeki konumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Hristiyanlığı benimsediği ifade edilmekle birlikte, şiirlerinde belirgin olan unsur, kurumsal bir din mensubiyetinden ziyade Hanīf karakterli bir tevhîd ve ahlâk anlayışıdır.(Zeydân, 1936, s. 138)

Varaka b. Nevfel’in şiirlerinde hikmet, öncelikle ahlâkî erdemler üzerinden şekillenmektedir. Bu durumu yansıtan beyitlerinden biri şöyledir:

يَعْفُو وَيَصْفَحُ لَا يَجْزِي بِسَيِّئَةٍ   وَيَكْظُمُ الْعُظْمَ عِنْدَ الشَّمِّ وَالْفَضْبِ

“Affeder ve bağışlar; kötülüğe kötülükle karşılık vermez. Hakarete ve öfkeye maruz kaldığında öfkesini bastırır.”(Gassan Aziz Hüseyin, 2002, s. 120)

Bu beyitte affetme, sabır ve öfkeyi kontrol etme gibi evrensel ahlâkî erdemler vurgulanmaktadır. Şair, bireysel bir hâlî değil, insanı kötülükten alıkoyan genel bir ahlâk ilkesini dile getirmektedir. Bu yönüyle hikmet, toplumsal düzeni ve bireysel olgunluğu hedefleyen normatif bir rehberlik işlevi görmektedir.

Varaka’nın hikemî söylemi, toplumsal sorumluluk ve emanete riayet temasında da açıkça görülmektedir:

فَارْفَعْ ضَعِيفَكَ لَا يَخْلُ بِكَ ضَعْفُهُ   يَوْمًا فَتُدْرِكُهُ الْعَوَاقِبُ قَدْ نَمَّا
يَجْزِيكَ أَوْ يُنْثِي عَلَيْكَ وَإِنْ مَنْ   أَنْتَى عَلَيْكَ بِمَا فَعَلْتَ كَمَنْ جَزَى
أَرْعَى أَمَانَتَهُ وَأَخْفَطُ غَيْبَهُ   جُهْدِي فَيَأْتِي بَعْدَ ذَلِكَ مَا أَتَى

“Zayıfını gözet; onun zayıflığı bir gün sana bulaşmasın. Çünkü sonuçlar büyüyerek geri döner.

Bazen sana karşılık verir, bazen de seni över; Zira yaptığını öven kimse de, karşılık veren gibidir.

Ben, emanetine riayet eder, yokluğunda onu korurum; Bundan sonra olacak olan ise artık olur.”(Gassan Aziz Hüseyin, 2002, s. 117)

Bu beyitlerde hikmet, sebep–sonuç bilinci üzerinden kurulmuştur. Şair, bireyin başkalarına karşı sorumluluğunu vurgulamakta; iyiliğin ve adaletin gecikse bile karşılıksız kalmayacağı fikrini öne

çıkarmaktadır. Bu anlayış, Câhiliye şiirinde nadir görülen ölçüde bilinçli ve ahlâk merkezli bir hikmet anlayışını yansıtmaktadır:

أَنَا التَّذِيرُ فَلَا يُعْرِكُمْ أَحَدٌ	لَقَدْ نَصَحْتُ لِأَقْوَامٍ وَقُلْتُ لَهُمْ
دَعْوَكُمْ فَاقْبَلُوا بَيْنَنَا حَدْدٌ	لَا تَعْبُدَنَّ إِلَهًا غَيْرَ خَالِقِكُمْ فَإِنَّ
رَبَّ الْبَرِيَّةِ فَرُدُّ وَاحِدٌ صَمَدٌ	سُبْحَانَ ذِي الْعَرْشِ سُبْحَانًا يُعَادِلُهُ
وَقَبْلُ سَبْحَةِ الْجُودِيِّ وَالْجَمْدُ	سُبْحَانَهُ ثُمَّ سُبْحَانًا يَعُودُ لَهُ
لَا يَنْبَغِي أَنْ يَنَاوِيَ مُلْكُهُ أَحَدٌ	مُسَخَّرٌ كُلُّ مَنْ تَحْتَ السَّمَاءِ لَهُ
يَبْقَى الْإِلَهِ وَيَفْنَى الْمَالُ وَالْوَلَدُ	لَا شَيْءٌ مِمَّا تَرَى تَبْقَى بِشَاشَتِهِ

“Nice kavimlere öğüt verdim, onlara şöyle söyledim: ben bir uyarıcıyım, sakın sizi kimse aldatmasın! Yararıncımdan başka hiçbir ilaha kulluk etmeyin; eğer sizi çağırırlarsa, deyin ki: ‘Aramızda bir sınır vardır.’

Arş’in sahibine teşbihler olsun, bütün varlıkların rabbi, tek ve samed’dir.

O’na tesbih olsun, tekrâr O’na döner bu teşbih daha önce Cûdî dağı da, buzlar da o’nu tesbih etmişti.

Gökyüzünün altında olan her şey o’na boyun eğmiştir. Hiç kimsenin o’nun mülküne karşı çıkması doğru değildir.

Gördüğün hiçbir şeyin güzelliği baki kalmaz; Allah ise kalıcıdır, mal ve evlat ise fani olur.”(Ömer Abdullah el-Fecâvi & Rim Ferhan el-Muâyete, 2009, s. 14)

Bu beyitlerde tevhîd, ilâhî hâkimiyet ve dünya nimetlerinin geçiciliği açık bir dille ifade edilmektedir. Şair, insanı kalıcı olana yönelmeye çağırmakta; hikmeti uhrevî bilinç ve fânîlik farkındalığı üzerinden belirtmektedir.

Bu yönüyle Varaka b. Nevfel’in şiirleri, Hanîf şairlerde hikmetin; ahlâk, tevhîd ve âhîret bilinci etrafında şekillenen en dengeli ve olgun örnekleri arasında yer almaktadır

5. Karşılaştırmalı Değerlendirme

Câhiliye dönemi Arap şiirinde hikmet anlayışı, şairlerin mensup oldukları inanç çevresine göre farklı kaynaklardan beslenmiş ve farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede putperest, Hristiyan ve Hanîf şairlerin şiirlerinde hikmet, bazı ortak temalar etrafında şekillense de anlam ve derinlik bakımından birbirinden ayrılmaktadır.

Putperest şairlerde hikmet, büyük ölçüde hayat tecrübesine ve doğrudan gözleme dayanmaktadır. Şiirlerde savaş, cesaret, sabır, onur, kabile ahlâkı ve insanın faniliği gibi dünyevî unsurlar ön plandadır. Ölüm ve kader temaları yer almakla birlikte, bu konular genellikle ruhânî bir çerçevede ele alınmamış, hayatın kaçınılmaz gerçekleri olarak değerlendirilmiştir. Üslûp ise çoğunlukla veciz, öğüt verici ve tecrübeye dayalı bir nitelik taşımaktadır.

Hristiyan şairlerin şiirlerinde hikmet, putperest şiire kıyasla daha belirgin bir dinî ve uhrevî içerik kazanmıştır. Ölüm, kader, ilâhî takdir, âhîret ve dünyanın geçiciliği bu şiirlerin temel temalarını oluşturmaktadır. Hikmet, insan tecrübesinin ötesinde Tanrı merkezli bir bakış açısına dayandırılmakta; insanın acziyeti ve ilâhî kudret karşısındaki konumu vurgulanmaktadır. Bu yönüyle Hristiyan şiirinde hikmet, insanı dünyevî olandan uzaklaştıran bir dil olarak ortaya çıkmaktadır.

Hanîf şairlerin şiirlerinde ise hikmet, tevhîd inancı merkezinde daha bilinçli ve sistemli bir yapı arz

etmektedir. İlâhî iradeye teslimiyet, ahlâkî sorumluluk, fânîlik ve âhiret bilinci bu şiirlerin temel eksenini oluşturmaktadır. Hanīf şiirinde hikmet, yalnızca öğüt vermeyi değil, insanın varoluşunu anlamlandırma ve kalıcı olana yönelmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle Hanīf şairler, Cāhiliye şiirinde hikmeti en derin biçimde ele alan grup olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Cāhiliye dönemi Arap şiirinde hikmetin tek bir anlayışa indirgenemeyeceğini; şairlerin mensup oldukları inanç çevresine bağlı olarak farklı içerik ve yönelimler kazandığını ortaya koymuştur. Putperest, Hristiyan ve Hanīf şairlerin şiirleri üzerinden yapılan karşılaştırmalı inceleme, hikmetin aynı tema etrafında dolaşsa bile farklı dünya tasavvurlarına dayandığını açık biçimde göstermiştir.

Putperest şairlerde hikmet, büyük ölçüde hayat tecrübesine, zamanın akışına, savaş ve kabile ahlâkına dayanmaktadır. Ölüm ve kader temaları bu şiirlerde sıkça yer almakla birlikte, bu kavramlar genellikle metafizik bir sorgulama konusu yapılmamış; insan hayatının kaçınılmaz gerçekleri olarak ele alınmıştır. Bu yönüyle putperest şiirde hikmet, pratik ve tecrübeye dayalı bir hayat bilgeliği niteliği taşımaktadır.

Hristiyan şairlerin şiirlerinde ise hikmet, daha belirgin biçimde dinî ve uhrevî bir içerik kazanmıştır. Ölüm, ilâhî takdir, dünyanın geçiciliği ve âhiret bilinci, bu şiirlerde merkeze alınmış; insanın acziyeti Tanrı merkezli bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu durum, Hristiyan şiirinde hikmetin yalnızca tecrübeye değil, inanç temelli bir dünya görüşüne dayandığını göstermektedir.

Hanīf şairlerin şiirlerinde hikmet, tevhîd inancı etrafında daha bilinçli ve tutarlı bir yapı arz etmektedir. İlâhî iradeye teslimiyet, ahlâkî sorumluluk, fânîlik ve ölüm bilinci bu şiirlerin ana eksenini oluşturmakta; hikmet, insanı kalıcı olana yönelten bir düşünce ve davranış rehberi olarak sunulmaktadır. Bu yönüyle Hanīf şiiri, Cāhiliye edebiyatı içinde hikmetin en açık ve derin biçimde ifade edildiği alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Cāhiliye şiirinde hikmet tek tip bir yapı sergilememekte; şairin dinî ve ahlâkî durumuna göre farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Putperest şiirde hikmet daha çok dünyevî tecrübeye ve kabile değerlerine dayanırken, Hristiyan şiirde uhrevî bilinç ön plana çıkmakta; Hanīf şiirde ise tevhîd ve âhiret merkezli bir hikmet anlayışı belirginleşmektedir. Bu durum, Cāhiliye şiirinin yalnızca estetik bir anlatım alanı değil, aynı zamanda dönemin dinî ve fikrî çeşitliliğini yansıtan önemli bir düşünce zemini sunduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (. (1965). *Divânu Adî b. Zeyd*. Bağdat: Daru'l-Cumhuriyye.
- Ahmed Emin. (1928). *Fecrül-İslâm* (C. 1). Kahire: Matbaatu'l-İtimad.
- Ahmed er-Rabî'î. (1974). *Kus b. Sâide b. Amr el-ÿyâdî Hayâtuhu Hutbetuhu Şîruhu*. Bağdat: Matbaattu'l-Beyân.
- Ali Muhammed nevfel. (1945). *Şîru't-Tabîa fi's-Şîri'l-Arabî*. Mısır: Matbaatu Mısır.
- Âlûsî, M. Ş. (1924). *Bulûgu'l-ereb fi ma rifeti ahvâlî'l-Arab* (C. 2). el-Matbaatu'r-Rahmâniyye.
- Amr b. Külsûm b. Mâlik. (1996). *Divânu Amr b. Külsûm*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî. (1996). *Divânu Antere*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabî.
- Atiyye, M. H. (1937). *El-Edebu'l-Arabî ve Târîhuhu fi'l-Asri'l-Câhilî*. Matbaatu'l-Halebiyye.
- Çelebi, M. (1991). Amr b. Külsûm. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 85-86). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çetin, M. N. (2011). *Eski Arap Şiiri* (2. bs). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çubukçu, A. (1994). Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 10, s. 175). İstanbul: TDV Yayınları.
- Demirayak, K., & Armutlu, S. (2009). *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi* (1.baskı). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî. (2002). *Şerhu'l-Muallaqâti's-seb'*. Beyrut: Daru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî.
- Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. (2002). *El-Alâm* (C. 5). Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet) b. Cüşem el-Evsî. (1971). *Divânu Ebî Kays b. El-Aslat el-Evsî*. Kahire: Mektebetu Daru't-Turâs.
- Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî. (2010). *Cemheretü'n-neseb* (C. 2). Kahire: Mektebetu Sakâfeti'd-Dîniyye.
- Efendioğlu, M. (2020). Muhadramûn. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 393-394). Ankara: TDV Yayınları.
- el-Câhiz, E. O. A. (1958). *El-Beyân ve't-tebyîn* (C. 3). Kahire: Naşre es-Sendobî.
- el-Câhiz, E. O. A. (t.y.). *Kitâbü'l-Hayevân* (C. 4). Dımeşk: Naşre es-Hâlebî.
- Eruk, B. (2012). Varaka b. Nevfel. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 517-518). İstanbul: TDV Yayınları.
- Gassan Aziz Hüseyin. (2002). *Varaka b. Nevfel Asruhu Hayâtuhu Şîruhu*. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye.
- Goldziher, I., Yüksel, A., & Er, R. (2019). *Klasik Arap literatürü* (4. Baskı). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Hassan, A. (1954). *et-Tasavvuf fi's-Şîr el-Arabî: Neş'atehû ve tatavuruhû hattâ âhîr'l-Karnî's-Sâlisi'l-Hicrî*. Kahire Üniveristesî, Mısır.
- İpek, M. S. (2015). Arap Şiirinde Hikmet Esintileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(41).
- İşler, E. (2011). Tarafe b. El-Abd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, s. 14). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kapar, M. A. (2002). Kus b. Sâide. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 26, s. 460). Ankara: TDV Yayınları.
- Kutluer, İ. (1998). Hikmet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 17, ss. 503-511).

İstanbul: TDV Yayınları.

Lebîd b. Rebîa. (t.y.). *Dîvânu Lebîd b. Rebîa*. Beyrut: Daru Sadr.

Muhammed b. Abdilmün'im b. Hafâcî. (1992). *El-Ḥayâtü'l-edebîyye fi'l-aşri'l-Câhilî*. Beyrut: Daru'l-Cîl.

Muhammed b. Mükerrerrem b. Manzûr el-İfrîkî. (1993). Hikmet. İçinde *Lisân'ul-'Arab* (C. 12, s. 140). Beyrut: Dâru'l Sâdr.

Muhammed b. Sellâm el-Cumahî. (t.y.). *Ṭabakâtü fuḥûli's-şuarâ*: Mısır.

Muhammed el-Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî. (1960). Aşk. İçinde *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (C. 26, s. 159). Kuveyt: Kuveyt İletişim ve İrşad Bakanlığı.

Muhtar, C. (1991). Antere b. Şeddâd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 3, s. 237). İstanbul: TDV Yayınları.

Nicholson, R. A. (2002). *Fî't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Târîhi* (E.-Â. Afifi, Çev.). Kahire: Mektebetu'l-Hancî.

Ömer Abdullah el-Fecâwi & Rim Ferhan el-Muâyete. (2009). Şîru Varaka b. Nevfel. *Kral Faysal Üniversitesi*, 10(1), 41.

Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih. (1940). *El-İkdü'l-ferîd* (C. 3). Mısır: Lecnetu't-Telif ve't-Tercüme.

Tarafe b. el-Abd. (2002). *Dîvânu Tarafe b. El-Abd* (Mehdi Muhammed Nasiruddîn, Ed.). Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye.

Tüccar, Z. (2012). Ümeyye b. Ebi's-Salt. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 303-305). İstanbul: TDV Yayınları.

Tülücü, S. (2003). Lebîd b. Rebîa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 121-122). Ankara: TDV Yayınları.

Ümeyye b. Ebi's-Salt. (1998). *Divânu Ümeyye b. Ebi's-Salt*. Beyrut: Daru Sadr.

Zeydân, C. b. H. (1936). *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabîyye* (C. 1). Matbaatu'l-Hilâl.